

## מבוא

### חברה כמעצבת מגדר ומגדר כמעצב חברה

מגדר בישראל, האסופה שלפנינו על שני חלקיה, צמחה בפרדס המחקר המגדרי הפורח זה עשרים שנה בעולמנו האקדמי. התרחבות המחקר בקצב מפעים מאפשרת לחשוף לקורא את הקול הנשי, את ההוויה הנשית ואת הסיפור הנשי שהתרחשו ב-130 השנים האחרונות, מאז ראשית צמיחתו של הבית הלאומי היהודי. כל אלה אינם רק מרחיבים את שדה הראייה של המרחב ההיסטורי והחברתי, אלא משמשים כלי קטגורי אנליטי להבנה של החברה והשינויים העוברים עליה, ומעל הכול, מאפשרים לבחון ולספר מחדש את סיפור האומה והמדינה.<sup>1</sup> הקובץ מציג מדגם של העשייה 'בנשים ובנשיות, בגברים ובגבריות וביחסי מגדר בחברה היישובית והישראלית'.<sup>2</sup> מחצית המאמרים שלפנינו עוסקים בשנות היישוב ומחציתם בשנות המדינה, ויחד הם יוצרים אספקלריה חדשה למאפייניה, לדרך עיצובה ול'סיפור חייה' של החברה הישראלית מהפן המגדרי ובכלל. באסופה ההיסטורית-מגדרית העבריות החדשות שיצאה לאור לפני כעשור, הציב יוסי בן-ארצי את השאלה המאתגרת: 'האם שינו חקר נשים ומגדר את יחסנו להבנת ההיסטוריה של העלייה וההתיישבות?'<sup>3</sup> בדברינו כאן אנו מבקשים להציע את התובנות העולות מהסיפור המגדרי הישראלי ואת העקרונות המארגנים כמו שהם משתקפים משני הקבצים של מגדר בישראל ולהשיב על שאלת-טענתו של בן ארצי. אכן, המצב המגדרי בכלל והנשי בפרט 'מחוללים שינויים היסטוריים אמיתיים'.<sup>4</sup> בהתאם לכך נציג בדברינו כאן כיצד הסיפור ההיסטורי מתחדש על פי המבט המגדרי העולה מהמאמרים

1 בילי מלמן, 'שוליים ומרכז: היסטוריה של נשים והיסטוריה של מגדר', בתוך: אלברט באומגרטן, ג'רמי כהן ועזרא מנדלסון (עורכים), לזכור וגם לשכוח: מבט ישראלי אל העבר היהודי (ציון, ע"ד), ירושלים תשס"ט, עמ' 245-266. לעוד מאמרים העוסקים בסקירת הספרות ההיסטורית המגדרית ראו יוסי בן-ארצי, 'האם שינו חקר נשים ומגדר את יחסנו להבנת ההיסטוריה של העלייה וההתיישבות?', בתוך: מרגלית שילה, רות קרק וגלית חזן רוקם (עורכות), העבריות החדשות: נשים ביישוב ובציונות בראי המגדר, ירושלים תשס"ב, עמ' 26-44; דבורה ברנשטיין, 'השמעת הקול הנשי ומיגדור העבר', קתדרה, 118 (תשס"ו), עמ' 5-12.

2 קול קורא, מגדר בישראל, תשס"ח.

3 בן-ארצי, 'האם שינו חקר נשים ומגדר את יחסנו?' (לעיל הערה 1), עמ' 26-44.

4 שם, עמ' 44.

העוסקים ב'שנות המנדט', וכן את הזהות המגדרית של העברי והעבריייה החדשים על מגוון היבטיה ותהליכיה כמו שהיא מצטיירת מן המאמרים שעניינם 'שנות המדינה'.

## חלק א : מגדר ביישוב

בשער הראשון, פועלות במלכוד, מובאים מאמריהם של טלי פפרמן ומאיר חזן – המאמרים היחידים בקובץ העוסקים אך ורק בבני המגזר הפועלי באנשי ההתיישבות העובדת שישבו ביישובים חקלאיים ועירוניים. העיסוק הדל יחסית במגזר זה מדבר בעד עצמו ומצביע על התפנית שחלה בהיסטוריוגרפיה של היישוב. מוטות כנפי המחקר החדש אינן מתמקדות עוד בסקטור הפועלי, והן נעות אל עבר החברה האזרחית-בורגנית הלא-פועלית,<sup>5</sup> שרובה חי בערים ומחקרה אך זה החל.

פפרמן עוסקת במחקרה בניתוח השתיקה הנשית כמו שזו באה לידי ביטוי בסיפור חייה של הפועלת הניה פקלמן, וחזן מקדיש את דבריו לתיאור חדש של מאבקן של נשות עין חרוד שבמאורעות 1936 דרשו להשתתף בשמירה. מאמרים אלה מציינים את המלכוד הכפול, ואולי אף המשולש, של הפועלות שחיו בארץ. הכמיהה לציון ועוד יותר ממנה החיים בה נטעו בקרב נשות התקופה ואנשיה מחויבות עילאית לארץ. הניה פקלמן ביטאה זאת באוטוביוגרפיה שלה כך: 'ואני נסעתי למולדתי, לאדמת אבותינו, ואם יש צורך בקרבנות אהיה שמחה להיות קרבן על מזבח מולדתי'.<sup>6</sup> פקלמן הצהירה לא רק על מחויבותה הלאומית, אלא גם על התפיסה המסורתית של האישה כקרבן. לצד מחויבותן הלאומית גילו הפועלות גם את מחויבותן המגזרית לציבור הפועלים ולרעיון הסוציאליסטי, ולדבריה של פפרמן מחויבות כפולה זו הצמיחה את 'הרצון [של הפועלות] שלא להיתפס כחורגות מהמחויבות למטרות הקולקטיב'.

רצונן של הפועלות להיטמע בחברת הפועלים ולא להיבדל ממנה ואגב כך להעלים את קולן ולהצניע את מאווייהן הנפשיים היה גורם חשוב שעיצב את תפיסתן המגדרית ואת מעמדן בחברה הקולקטיבית. כך רתיעתן מלהיתפס כחורגות מהציבור הצטרפה לתלותן הפוליטית והכלכלית בממסד הגברי.<sup>7</sup> ידידה של הניה פקלמן, הרופא ח"ו, הסביר את כפיפותן של הנשים לנורמות הגבריות ביעודן הביולוגי: 'הבחורות אסור להן לעבוד עבודה פיזית קשה, לפי שהיא מזיקה לאשה'. ואכן, רצונן שלא לחרוג מהנורמות הגבריות

5 בשנות המנדט היה משמעו של הכינוי 'חברה אזרחית' חברה בורגנית לא-פועלית, החברה שלא התגוררה בקיבוצים ובמושבים, מעמד הביניים שחי לרוב בערים. אין הכוונה למינוח הסוציולוגי העכשווי 'החברה האזרחית' שמשמעו הארגונים החברתיים שאינם תלויים בשלטון.

6 הניה פקלמן, חיי פועלת בארץ: אוטוביוגרפיה, באר שבע 2007, עמ' 64. המהדורה הראשונה של הספר יצאה בשנת תרצ"ה בתל אביב.

7 גם מועצת הפועלות, ארגון הנשים הארצי שביקש לטפל באינטרסים הייחודיים של הפועלות, הכפיפה עצמה להיררכיה הגברית, לסמכות של ההסתדרות. ראו בהרחבה בת-שבע מרגלית-שטרן, גאולה בכבלים: תנועת הפועלות הארץ ישראלית 1920-1939, ירושלים 2006.

מבוא : חברה כמעצבת מגדר ומגדר כמעצב חברה

הביאון בדרך כלל לקבל את הנורמה הנשית כמו שתפסוה הגברים. האופן שדחתה פקלמן את עצת הידיד הרופא היה צעד יוצא דופן שהעיד על חריגותה. רוב הפועלות קיבלו על עצמן מדעת או שלא מדעת את התפיסות המגדריות, שביטוין היה כניעה מצד אחד וטשטוש מאפיינים נשיים מתוך רצון להידמות לגברים מן הצד האחר.

מצב מורכב זה של הפועלות הארץ-ישראליות בא לידי ביטוי גם בתיאורו של מאיר חזן את מרד החברות בעין חרוד. בראשית דבריו מצביע חזן על הצורך להתייחס לסיפור המגדרי ולניתוח החברה באזמל מגדרי. הוא מציין כי את מקורות העצמה של עין חרוד ואת מקומו החשוב בתנועה הקיבוצית אין להבין בלי לבחון את חלקן של הנשים שפעלו בו. בשנת 1936, 16 שנה לאחר ייסודו של ארגון 'ההגנה', שמראשיתו כידוע נמנו נשים עם שורותיו, יצאו נשות עין חרוד לפני המחנה הקיבוצי למאבק על זכותן להגן על עצמן. לעומת מאורעות 1929, אז התבקשו הנשים להתפנות לאחור יחד עם ילדיהן, עתה הן ביקשו לתפקד כמו הגברים ולשמור עם נשק בידיהן. תביעתן נענתה, ומאבקן הוכתר בהצלחה. את תוצאותיו הן תפסו, כמו שמוצג במאמר שלפנינו, כהישגה של כלל החברה הקיבוצית, וכך המאבק מוצג גם בהיסטוריוגרפיה של עין חרוד. ואולם העובדה שחברות עין חרוד, כמו קודמותיהן חברות 'השומר', עדיין נאלצו בשנת 1936 להיאבק על זכותן להשתתף בשמירה לנוכח המאורעות, מדברת בעד עצמה. כידוע, המחקר המגדרי הוכיח לא אחת כי אף על פי שהחברה הקיבוצית הניפה בגאון את דגל השוויון המגדרי, היה שוויון זה ממנה והלאה.

הכרזתן של המורדות מעין חרוד שמגמתן אינה להוביל מהלך סופרז'יסטי, אלא יעד לאומי, שופכת אור על דימוין העצמי. מאחורי הצהרה זו מסתתרת דילמה פמיניסטית מוכרת: האם זכותן של הנשים להשתמש למשל בנשק מקורה בהיותן בנות אדם וזכותן של כל בן אנוש להגן על עצמו, או שמא זכות זו מקורה בחובתן לאומה? המחקר כבר הראה כי בשיח המגדרי של המחצית הראשונה של המאה העשרים זכאותה של אישה להיות אדם (person) לא הייתה מובנת מאליה גם בחוגי הנשים. עניין זה מתברר גם במחקר על הסופרז'יסטיות העבריות חברות 'התאחדות נשים עבריות לשוויון זכויות בארץ ישראל'.<sup>8</sup> נושא זה אמנם לא נדון בקובץ שלפנינו, אבל השוואה בין המאבק על זכות הבחירה ובין מאבקן של נשות עין חרוד מאלפת וכדאי להתעכב עליה מעט. כידוע, הסופרז'יסטיות העבריות ייסדו בשנת 1919 מפלגת נשים מהסקטור האזרחי-הבורגני (הלא-פועלי) כדי להילחם על זכותן לבחור ולהיבחר לאספת הנבחרים שנועדה לייצג את כל אנשי היישוב. את דרישתן להשתתף בבחירות הציגו הנשים כדרישה שתאפשר להן לתרום לבניין הארץ, ורק לאחר מכן כתביעה למימוש זכותן האזרחית הטבעית בתוקף

8 ארגון נשים ארצי ששם לו למטרה להבטיח את זכות הבחירה של נשות היישוב ואת השוואת מעמדם המשפטי. ססמת הארגון: חוק אחד ומשפט אחד לאיש ולאשה. ההתאחדות פעלה בשנים 1919-1951, ראו למשל ספרה של מרגלית שילה על מאבקן של נשות ההתאחדות למען זכות הבחירה, בהכנה.

היותן בנות אדם. ואכן, נשות היישוב האזרחיות, וכן נשות עין חרוד, נרתעו מזיהויין עם הסופרוז'יסטיות ברחבי העולם, שהעלו על נס את ההכרה בזכויות הטבעיות של נשים כגברים, ואת תביעותיהן לשוויון ביססו על רצונן למלא את חובתן לאומה.<sup>9</sup> בעת ההיא זהותן הלאומית של נשות היישוב גברה על זהותן המגדרית.

כותרתו של השער השני היא אימהות ומדיקליזציה – נושא שזוכה בקובץ להארות חדשות. במסורת היהודית כידוע נתפסה האם היהודייה כאחראית לביתה הפרטי, לילדיה ולאומה, ומכאן שגם לצמיחתה ולשעתוק שלה. בשנות היישוב, לנוכח הישגי הרפואה ותפיסות ההיגיינה שפרחו במערב בשלהי המאה התשע עשרה ובראשית המאה העשרים, עוצבו ההיבטים המסורתיים של האימהות מחדש. אימהות נתפסו מעל לכול כאימהות האומה, ומתוקף כך כאחראיות על שמירת בריאותה של האומה בכלל ועל בריאות ילדיה בפרט. לעיון בחדירתן של תפיסות מערביות אלה אל ההווה היישובית יש משמעות רבה: בדרך כלל הציגה ההיסטוריוגרפיה את היישוב היהודי בארץ כישות נבדלת, ואולם המחקר המגדרי המובא בקובץ זה מציע תפיסה היסטורית חדשה הבוחנת את היישוב העברי בארץ כרכיב אינטגרלי של ההיסטוריה העולמית.<sup>10</sup>

הטענה כי 'בירור גבולות הלאום הותווה באמצעות הגדרת נורמות ופרקטיקות של התנהגות מינית ומשפחתית'<sup>11</sup> מתבררת במאמרי שער זה במגוון אופנים. שחלב סטולר-ליס ושפרה שורץ מציגות את ד"ר מרים אהרונובה, רופאת הנשים ששירתה עשרות שנים את נשות תל אביב וכונתה 'כוהנת בהיכל הרפואה'.<sup>12</sup> ד"ר אהרונובה החדירה באימהות התל אביביות את התפיסה הרפואית העדכנית לזמנה שעל פיה האימהות הן המסדירות את קצב הלידות והן האחראיות לטיבו של הדור הצעיר בהתאם לשיטות האאוגניקה (השבתת הגזע). ד"ר אהרונובה ראתה באימהות צורך אישי נשי, אבל גם אמצעי ראשון במעלה למה שנתפס בזמנה כ'ביצור הגזע'. השלטת האאוגניקה נחשבה בתקופה ההיא חלק מן המאמץ הלאומי: הגברים נתפסו כחיילים בשדה הקרב, ואילו הנשים נתפסו כחיילות בחזית האימהות. ואכן, הנשים צייתו ונענו לשיח האימהי של התקופה מבחירתן, ללא אמצעי אכיפה, ודימו את עצמן לחיילות שנשלחו להבטיח את עתידה של האומה. ראוי לציין כי תפיסות מדעיות חדשות אלו רווחו לצד המוסכמות הוותיקות המחייבות לידת ילדים וקיום יחסים אינטימיים רק במסגרת המשפחה המסורתית ולא מחוצה לה. התפיסות החדשות לא שחררו אפוא את האם העברייה החדשה מכבלי העבר, אלא רתמוה ביתר עוז לפרויקט הלאומי בארץ ישראל.

9 ההסתייגות של חברות 'התאחדות נשים עבריות' מהסופרוז'יסטיות ברחבי העולם הייתה קצרת מועד, ובהמשך מאבקן הן חברו לאיגוד הבין-לאומי למען זכות הבחירה לנשים.  
10 מלמן, 'שוליים ומרכז' (לעיל הערה 1), עמ' 246.  
11 שם, עמ' 251.  
12 אשרמן, 1967 אצל סטולר-ליס ושורץ.

מבוא : חברה כמעצבת מגדר ומגדר כמעצב חברה

תמונת מצב זו עולה גם ממחקרה של דפנה הירש העוסק בחינוך אימהות מזרחיות להיגינה. הירש פורשת במאמרה את המסרים התרבותיים שהעבירו לאימהות היישוב תחנות הבריאות של הדסה. לצד חינוך להיגינה קיבעו האחיות את התפיסה בדבר נחיתות עדות המזרח והחוגים האורתודוקסיים. באימהות האירופיות ראה הממסד הרפואי אימהות 'מפריזות', ואילו האימהות המזרחיות והאורתודוקסיות נתפסו כ'מזניחות'. גישות תרבותיות אלה שהפיצו תחנות הבריאות חיזקו את הבידול העדתי שרווח ביישוב.

המדיקליזציה של האימהות הייתה הליך רווח בתקופה שבה ביקשה הרפואה להגדיר מחדש את האימהות והוא 'היה כרוך לא רק בהנחלת דגמים של התנהגות וטיפול בילדים, אלא גם בניסיון לעצב מחדש את אופיין של הנשים וכן את מבנה היחסים בתוך הקהילה', כמו שטוענת הירש. מצד אחד המדיקליזציה שיפרה את מצבן הרפואי וההיגיני של הנשים, אבל מן הצד האחר ההוראות הרפואיות המרובות שנועדו להשיג שיפור זה נישלו אותן משיקול דעתן והכפיפו אותן כליל לצוות הרפואי. המדיקליזציה הפקיעה מהאם לא רק את שיקול דעתה העצמאי, אלא גם את עצותיהם ואת תמיכתם של בני משפחתה ורעותיה. כתוצאה מכך הופקעו הילדים מאימהותיהם ומקהילתם והיו נתונים למרותו של הסגל הרפואי. במדיקליזציה של האימהות התגלמה התפיסה של 'האימהות המדעית', שעל פיה נתפסה האם כלקויה מעצם הגדרתה. תפיסה זו הייתה תשתית לפעילות רחבת היקף של הצוות הרפואי המטפל באימהות, ודוגמה לכך הוא מפעלה הרפואי של ד"ר אהרונובה. בצוות הרפואי היו נשים רבות – רופאות שהתמסרו לרפואת נשים, אחיות בריאות הציבור ועובדות סוציאליות – כך שאת השינוי החשוב הזה של תפיסת האימהות יצרו נשים למען נשים.

עניין אחר הנידון בשער זה קשור לקשיי ההגירה. בשנות המנדט לוותה העלייה ארצה בקשיים כלכליים ומשפחתיים ובפקפוק בכשירות ההורית, ומצב זה נתן את אותותיו בבני הנוער שפשטו ברחובותיה של העיר העברית הראשונה. מאמרה של תמי רזי עוסק בתופעה הקרויה 'נוער עזוב' ומתמקד באימהות ובבנותיהן. עובדות הרווחה בתקופת המנדט חששו כי בשל המצוקה הכרוכה בהגירה, הנערות ששוטטו ברחובות תל אביב ואימהותיהן עוסקות בזנות. חשד זה התעורר בשעה שביישוב רווחה הציפייה שהאם הלאומית תשמש מופת לילדיה, ואולם בשל אזלת ידן של אימהות אלה בטיפול בבנותיהן, לא אחת הן פנו אל רשויות הרווחה בבקשה לקחת את בנותיהן החשודות תחת חסותן ולהחזירן למוטב. ההתמקצעות של מוסד האימהות הייתה אפוא חרב פיפיות: היא האדירה אותו מזה ופגעה בתפקוד האימהי מזה.

בת-שבע מרגלית-שטרן מציינת במאמרה על האימהות בחברה הציונית כי התפיסות החדשות של האימהות קיבעו את מקומן של הנשים בחברה, אך גם אפשרו להן 'להשתמש בתפקידיהן הביולוגיים כערוץ להגדרה מחודשת של המרחב הציבורי'. לדבריה, תפיסות אלה רווחו בכל מגזרי החברה היישובית, הפועלית והאזרחית כאחד, שכן האימהות הייתה 'ערוץ מרכזי בתהליכי בינוי אומה' ולידת הצאצאים נתפסה כ'משאב

לאומי'. מטלה כבדה זו, לידת צאצאים, שהוטלה על כתפי הנשים, לוותה בחשש שמא הן לא יעמדו במשימה, ובשל חשש זה הפיצו הרופאים וארגון הפועלות הנחיות הנוגעות לתהליכי הפיריון ואזהרות בכל הנוגע ללידה מחוץ לנישואים, ואף התנגדו להפלות מרצון. מדיניות זו של הממסד הפועלי תאמה אפוא בתכלית את מדיניותו של הממסד הרפואי, והדבר בא לידי ביטוי בעבודתה של ד"ר אהרונובה. כך מעל דפי דבר הפועלת, ביטאונן של הפועלות, הוקבלו אימהות המהפכה, כמו נשות עין חרוד, לגברים מגני המולדת הששים להקריב את עצמם למענה. חיילות המהפכה הביעו אפוא את רצונן להקריב את עצמן אם באמצעות שימוש בנשק להגנה עצמית ואם בנכונות לשמש רחם לאומי.<sup>13</sup> ואולם בניגוד להזדהותן של הנשים עם הממסד הציוני והרפואי, נשים 'מהפכניות' קראו לא אחת תיגר על תפיסה זו וביקשו לממש את זכותן על גופן בהפלות או בהריונות 'בלתי מתוכננים'. קריאת תיגר מסוג אחר על תפיסת האימהות שרווחה ביישוב מוארת במאמרה של ענת גרנית-הכהן, הודן בכ-120 האימהות העבריות שהתגייסו לצבא הבריטי בשנות מלחמת העולם השנייה. תופעה זו הייתה חסרת תקדים ועמדה בניגוד לנוהלי הצבא בכלל והצבא הבריטי בפרט. יתרה מזאת, הצבא אף מיאן לתגמל כספית את ילדי המתגייסות, בניגוד לתגמול שניתן לילדי הגברים המגויסים. היישוב כולו רגש לנוכח הדילמה של האימהות המגויסות, והשיח הציבורי נסב סביב השאלה אם אם מגויסת המשאירה מאחור את ילדיה היא גיבורה לאומית, או שמא מהפכנית היוצאת כנגד התפיסה שאימהות משמעה מסירות בלתי מוגבלת לילדים ולאומה. המתנגדים לגיוס האימהות סברו כי עליהן להישאר בביתן ולכבוש כל כמיהה אישית, ואפילו את כמיהתן להצטרף למאבק הנורא שהעם היהודי ניצב בפניו – המאבק בחיה הנאצית. השאלה החשובה העולה מפרשה זו, וגרנית-הכהן עומדת עליה במאמרה, היא האם הכרעתן של האימהות להתגייס יצקה משמעות חדשה במושג האימהות.

מן השער השלישי, פרופסיונליזם ומגדר, עולה כי לא רק מוסד האימהות השתנה, אלא ששינוי מגדרי מהפכני התחולל גם בעולם המקצוע. בשלהי המאה התשע עשרה נפתחו לראשונה לפני הנשים האפשרויות ללמוד רפואה או עריכת דין, ואפשרויות אלו אתגרו לא רק את התפקוד הנשי, אלא גם את תפקודה של החברה כולה. באמצעות התפיסות המגדריות החדשות החלה גם הספרה הציבורית להתעצב מחדש, וגם בהתמקצעות (פרופסיונליזם) – שהגדירה מחדש את הנשיות בכלל ואת האימהות בפרט – חלו שינויים בעקבות כניסתן של נשים לתחומים החדשים. מהמחקר המגדרי עולה כי כניסתן של נשים לתחומים אלה הביאה בהדרגה לידי כניסתן של קול נשי חדש למקהלת הקולות של החברה, לעיצוב מחדש של יחסה ל'אחר', למוסר ולפציפיזם.<sup>14</sup>

13 בממוצע היו בכל משפחה כשניים או שלושה ילדים.

14 Nitza Berkovitch, *From Motherhood to Citizenship: Women's Rights and International Organizations*, Baltimore 1999, p. 169

מבוא : חברה כמעצבת מגדר ומגדר כמעצב חברה

הביוגרפיה המקצועית של ד"ר בת שבע יוניס-גוטמן המתוארת במאמרה של ציפורה שחור-רובין היא דוגמה לעיצוב מחדש של תפקיד הרופא ויעדיו. יוניס-גוטמן התמחתה ברפואת נשים, וכך יכלה לסייע גם לנשים מוסלמיות, שעד אז נמנעו מלהזדקק לשירותיו של רופא גבר, לקבל שירות רפואי. היא הייתה גם חברה בוועדה הסניטרית שנוסדה בתל אביב – ועדה שביקשה להשגיה על ניקיון הבתים והרחובות ולהנחיל לציבור הרגלי היגיינה חדשים. כך הוצעדה העיר העברית הראשונה אל עבר 'התחום החשוב ביותר ברפואה המודרנית [...] בריאות הציבור'. יוניס-גוטמן ייסדה בשכונת התימנים 'מחנה יהודה' שביפו את מעון היום הראשון לתינוקות בארץ, ובכך הרחיבה את העיסוק הרפואי אל תחום הרווחה. יזמה זו הצמיחה את התמחותה ברפואת תינוקות ואת התגייסותה למלחמה בתמותת הילדים בארץ. מגוון תפקידיה הציבוריים, שכולם נשאו אופי 'נשי-אימה' מובהק כל כך, היה מנוגד לחייה האישיים, שכן היא נישאה בגיל מבוגר יחסית, נישואים שעלו על שרטון, והייתה חשוכת ילדים. גם לד"ר אהרונובה, שנישאה ועסקה כל חייה בטיפול באימהות, לא היו ילדים. הפריצה החדשנית אל עבר מגדור הספרה הציבורית נכרכה אפוא במה שנתפס כמחיר אישי כבד.

מידת ההלימה בין ההתמקצעות הנשית ובין אורחות חייה של האישה בביתה ובחיק משפחתה היא נושא מאמרו של אייל כתבן. מחקרו מאיר את נתיב השתלבותן של עורכות הדין הראשונות בארץ בפרופסיה המשפטית ואת הקשר הפרדוקסלי שבין עשייתן הציבורית לחייהן הפרטיים. כתבן בוחן את התנהלותן של כמה עשורות נשים שכבר בשנות המנדט הצליחו לחדור לתחום המשפט – עיסוק בעל תדמית גברית מובהקת – ומתאר את המחיר שהיה כרוך בהשגתו של שוויון זה. רבות מעורכות הדין הראשונות ביקשו להידמות לגברים, כך שהסתייגו מביטויי פמיניזם וקולן הנשי נאלם. החוקרת אריאלה פרידמן ציינה בהקשר זה כי התנגדותן להזדהות נשית נבעה 'מחששן מהמחיר שתצטרכנה לשלם אם לא תלכנה בתלם'.<sup>15</sup> ואכן, כתבן טוען כי הן 'ניסו להתאים את עצמן לאמת המידה הגברית בפרופסיה המשפטית'. עורכות הדין הראשונות, כמו הקיבוצניקיות שחיו בעין חרוז, ראו בטשטוש זהותן המגדרית ציר שיוביל לשילובן בחברה. הניתוח הפרטני של כתבן והתעכבותו על התחנות בחייהן של המשפטניות העבריות, המעידים על העיסוק המחקרי במעבר מהפרטי לציבורי, ממחישים את הצורך ביצירת הגדרות מגדריות חדשות בעולמנו הממוגדר.

הגדרות מגדריות מזווית בלתי שגרתית בוחנים רקפת זלשיק ונדב דוידוביץ', העוסקים בקשר שבין מגדר לבריאות הנפש בחברה היישובית. ההגירה לארץ ישראל לא הייתה גורם חשוב רק במשבר שפקד משפחות רבות, אלא גם גורם מרכזי בשיעור הגבוה של חולי וחולות הנפש ביישוב. יתרה מזאת, חקר הטיפול הנפשי בתקופה זו מאיר באור חדש גם את ההגדרות המגדריות שרווחו בה. תפיסת הנורמליות עוצבה בהתאם לתפיסות המגדריות, וההגדרה שניתנה לנורמליות של האישה הייתה שונה מזו שניתנה

15 פרידמן, מין מגדר ופוליטיקה, אצל כתבן.

לגבר. כך, לצד עיצוב הנורמות עוצבו גם קווי המתאר של החריגים, של מי שלא הלם את ההגדרות החדשות. התפיסות הפסיכיאטריות הצביעו גם על הקשר שבין מחלות נפש לפשיעה, ומשום כך בבית הסוהר לנשים בבית לחם שוכנו חולות נפש לצד מי שנתפסו כפושעות. חלק מהעיצוב החברתי והמגדרי של היישוב נעשה אפוא בעזרת המדיקליזציה והלגליזציה של השיגעון.

עוד תחום בשיח של הסקטור הרפואי – הן של הרופאים והן של האחיות – קשור למדיקליזציה של הלידה, שכן נשות היישוב שוכנעו כי עליהן לשנות את המנהג המקובל ללדת בבית היולדת ומעתה ללדת במקום ציבורי – בבית החולים. אומי לייסנר בוחנת במאמרה את ההגדרה מחדש של הלידה ואת הפיכתה לאירוע רפואי המחייב התערבות רפואית וטכנולוגית. הלידה בבית החולים הוצגה לציבור הנשים כקידום רפואי וכאינטרס לאומי שיבטיחו את שלום היילוד, אם כי בהעברת הלידה לבית החולים הייתה משום העצמה של הסקטור הרפואי ואף הטלת 'פיקוח חברתי' על הנשים ועל היילודים. לעומת מאמריהן של מרגלית-שטרן ושל סטולר-ליס ושוורץ, שבהם הוצגו האימהות כחילות של הבית הלאומי, לייסנר מדגישה את התפיסה הרואה בתינוקות את 'עתודת האזרחים והחיילים של האומה' ועל כן האומה משגחת על לידתם. באמצעות האשפוז נהפך אפוא גוף האישה ל'אתר מסורתי להשתלטות פטריארכלית'. יש לתת את הדעת על כך שבשנות המנדט הנשים התאשפזו מרצון וללא כל כפייה או תמריץ חיצוני.

מאמריהן של יפה ברלוביץ וליילך רוזנברג-פרידמן הכלולים בשער הרביעי, התארגנות נשית – יתרונה ומחיריה, חותמים את החלק הראשון של האסופה. מאמרים אלה שופכים אור על טיבה של התארגנות הנשים ואגב כך גם עומדים על המתחים ששררו בין קבוצות שונות שלהן. ברלוביץ עוקבת אחר מפגשי נשים שיוזמה האיכרה-סופרת מן העלייה הראשונה נחמה פוחצ'בסקי, תושבת ראשון לציון. מן המחקר אנו למדים כי למפגשים אלה היה אופי פרדוקסלי מובהק, שכן לעתים הם היו מקור להעצמה נשית ולעתים מקור להיבדלות ולהחלשה. התיאור המפותל של ההתנהלות הנשית וההערכות הקוטביות שנלוו אליה – אחוות נשים מצד אחד וניכור אלים מן הצד האחר – מבהיר עד כמה הזהות הנשית המוסכמת רחוקה מלהיות מוסכמת, וכי שותפות הגורל הנשי היא ככל הנראה פרי דימוי שטחי. מאמרה של ברלוביץ הוא מענה לביקורת הרווחת כי חקר נשים נוטה להציג את הנשים כקבוצה הומוגנית וסולידרית.<sup>16</sup>

הזהות המגדרית הקונטרוברסלית, שאפשר לפרשה באופנים מנוגדים, שנצפתה בנשות היישוב עולה גם מדיונה של רוזנברג-פרידמן, העוסק במנהיגות הציוניות הדתיות. ניתוח מאפייניהן של מנהיגות אלה מקביל במידה רבה לניתוח של נשות תנועת הפועלות ואוהדותיהן כמו שהובא בספרה של מרגלית-שטרן גאולה בכבלים,<sup>17</sup> שכן המנהיגות

16 מלמן, 'שוליים ומרכז' (לעיל הערה 1), עמ' 256-257.

17 מרגלית-שטרן, גאולה בכבלים (לעיל הערה 7).



מבוא : חברה כמעצבת מגדר ומגדר כמעצב חברה

הדתיות מיאנו להצהיר על דרכן המהפכנית והרבו להדגיש את כפיפותן למסורת ולהייררכיה של הגברים. שם המאמר – 'שמרנות פורצת דרך' – הוא אוקסימורן, והמאמר מדגים כיצד פורצות הדרך הדתיות, כמו נשות עין חרוד וכמו עורכות הדין הראשונות, עמדו בתוקף על כך שהן אינן פמיניסטיות. מן הנטען במאמרים של חזן, כתבן ורוזנברג-פרידמן אנו למדים כי הכחשת המחויבות הפמיניסטית לא הייתה צעד טקטי בהחדרת הרעיונות הפמיניסטיים לעולם המסורתי ולהשגת לגיטימיות למהפכנות הנשית, ועל הקורא מוטל אפוא להוסיף ולברר את טעמיה של הכחשה זו.

נשות היישוב שהוצגו בכרך זה נמנו עם האליטה של היישוב: נשות עין חרוד, רופאות, עובדות סוציאליות, בעלות מקצועות חופשיים, וגם רבות מאלה שהתגייסו לצבא הבריטי ומי שהצטרפו לארגוני הנשים. הן עיצבו את אורחות חייהן ואת תפיסותיהן המגדריות כשבראש מעייניהן טובת הבית הלאומי. השותפות במאבק הלאומי העצימה את נשות היישוב כשם שהרחיבה את הסיפור הלאומי, וכללה בו תחומים רבים שנעדרו ממנו כגון עיצוב חברת הרווחה על פי תאוריות מודרניות והתמקצעות של העשייה הביתית והמשפחתית. האתוס הלאומי עיצב את תפיסותיהן המגדריות של הנשים, ותפיסות אלו עיצבו את החברה הלאומית. ואולם מקור העצמה זה היה במידה רבה גם מקור חולשתן של הנשים. החזון הלאומי והמפעל הלאומי קידמו אותן, אבל גם הגבילו את אופי התקדמותן, שהרי 'הלאומיות אימצה את אידאל הגבריות' כמו שטוענת אורית קמיר במאמרה בחלק השני של האסופה. ייתכן שזו הסיבה להיעלמותן של הנשים מההיסטוריוגרפיה של היישוב, שכן הן גיבורות מאבקי הנשים והן מתנגדיהן ראו במאבקים נשיים אלה כתם על תדמיתה של החברה שהציגה עצמה כחברה שוויונית ומתקדמת בכל תחום ותחום. זאת ועוד, נשות התקופה ביקשו לעצב מחדש את החברה, אבל גם להיבלע בה – לא לחרוג מהנורמות הגבריות של התקופה ולהידמות לגברים אגב טשטוש לא אחת של מאפייניהן הנשיים. ככל הנראה כלל טשטוש זה גם את שתיקתן באשר להדרתן מההיסטוריוגרפיה של היישוב.

## ב. שנות המדינה

המהפכה הציונית טמנה בחובה שינויים מרחיקי לכת בכל תחומי החיים. מהפך גאוגרפי – מעבר לארץ ישראל, מהפך תעסוקתי – מעבר לחקלאות, מהפך לשוני – תחיית הדיבור העברי, ומהפך אנתרופולוגי-מגדרי – עיצובו של העברי החדש והעבריה החדשה. בשורות הסיום של מדינת היהודים הביע הוגה המדינה, תיאודור הרצל, את אמונתו 'כי דור של יהודים נפלאים יצמח מן האדמה. שוב יקומו המכבים!'. לדבריו, מדינת היהודים אמורה להצמיח את היהודי החדש. ואולם מהם מאפייניו של 'היהודי הישן' שמהם ביקש הרצל להיפרד? השער החמישי, משקעים מגדריים, הפותח את חלקה השני של האסופה – 'שנות המדינה' – עוסק בשאלה זו ועוקב אחר מרכיבי הזהות הגלותית הפטריארכלית שלעומתה אמור היה היהודי או העברי החדש להתעצב.

כאמור, הקשר בין גבריות ללאומיות הוא כמעט קשר של זהות 'עד שקשה להבחין בין ערכים גבריים לערכים לאומיים'.<sup>18</sup> ואולם ערכי הלאומיות – כבוד, פטריוטיזם, אומץ לב וחובה כמו שאורית קמיר מסבירה במאמרה – הם היפוכה של דמות הגבר הגלותית. קמיר משרטטת בהרחבה את המשקעים הגלותיים המצויים בזהות הגברית כמו שאלה באים לידי ביטוי ביצירותיהם של מנדלי מוכר ספרים, יוסף חיים ברנר וחיים נחמן ביאליק. לדבריה, 'הגלותיות', שממנה נועדה הציונות לגאול את הגבר היהודי, הובנתה בשיח הציוני בתור צורת קיום חולנית, לא טבעית, עלובה, בזויה, חסרת תוחלת, לא גברית ולכן גם נשית'. המאפיינים הגבריים הנתפסים כגלותיים מוצגים אפוא כמאפיינים נשיים: חולשה, עליבות, מיניות שופעת, חולניות, וכל אלה מצויים בגבר היהודי הגלותי. האישה הגלותית, לעומת זה, מתוארת בכתביהם של מנדלי וברנר כבעלת עצמה, אבל באופן פרדוקסלי גם כנחותה מן הגבר וכזויה בהשוואה אליו.

דימויים אלה של הגבר והאישה הגלותיים מופיעים גם במאמריהן של סיגל ברקאי וליאת שטייר-לבני העוסקים במציאות של מדינת ישראל. ברקאי מתארת את חוויית הבונקר בתאטרון הישראלי: הבונקר, מקום מסוגר הנתון במערכה צבאית מתמשכת, כולל בתוכו לוחמים ומייצר מצב מנטלי של הסתגרות וקרבנות – ממאפייניה של הגלות. במצב זה נמצאים גבר אשכנזי, יליד הארץ, המייצג את הגבריות ההמוגנית, הנורמטיבית והרצויה; וגבר מזרחי, המסמל את היפוכו. מהניתוח עולה כי לצדו של הגבר האולטימטיבי, האשכנזי הישראלי 'שש להקרבה עצמית וטהור מבחינה אישית', מצוי בבונקר הגבר המזרחי, המסמל את היפוכו – גבר 'אלים, בור ונחשל', חולני, מסורס, המייצג את המאפיינים הגבריים שהחזון הציוני ביקש לגאול מהם את הציוני החדש. נשים בדרך כלל נעדרות ממחזות הבונקר, ואלה שמופיעות בהם מעוצבות לא פעם כזונות או כנשים עצמאיות המסרסות את גבריהן.

שטייר-לבני בוחנת במאמרה את דימוין של ניצולות השואה בקולנוע כמדיום המשמר את הזיכרון הקולקטיבי ומתרגם אותו. על פי מחקרה, העוקב אחר שישים שנות הקולנוע במדינת ישראל, ניצולת השואה מתוארת בעקיבות כדמות זנותית-פתיינית, חסרת יציבות נפשית, שגם ההורות שלה פגומה. ההפקרות המינית של הניצולות מוסברת בחוויותיהן בגיהנום הנאצי. שטייר-לבני מדגישה כי החשד שהניצולות שרדו הודות לנכונותן לשמש כזונות חסר כל בסיס היסטורי, ואולם עובדה זו אין בכוחה לשנות את התקבעות הדימוי שלהן בקולנוע הישראלי. כך, אף שעיצובן של בנות הארץ השתנה רבות בקולנוע, עיצובן של ניצולות השואה התקבע, ולדעת המחברת הן מתוארות כמי שנמצאות בגלות משולשת: 'מן המיניות הנורמטיבית, מן הנפש ומן התפקידים [הנשיים] המסורתיים'.

באמצעות ניתוח של מיתוס בת הים הקטנה כמו שהוא משתקף בסרטי קולנוע ישראליים עכשוויים מציגה ענת זנגר את היבשה והמים, שתי טריטוריות שהשהות בהן

18 אורנה ששון-לוי, זהויות במדים: גבריות ונשיות בצבא הישראלי, ירושלים תשס"ו, עמ' 19.

מבוא : חברה כמעצבת מגדר ומגדר כמעצב חברה

מביאה לידי ביטוי את הקול הנשי או מדכאת אותו. על פי ניתוחה של זנגר, הקול הנשי האותנטי נשמע רק במרחב הנשי, שהוא המרחב המימי – אם הים ואם המקווה; ואילו על היבשה, בטריטוריה הגברית, קולה של האישה אינו נשמע. זנגר מציינת כי 'על סף המילניום החדש, נשים שואפות לחצות את הגבולות ולנוע מעולם אחד למשנהו בלי לאבד את קולן או את מהותן הנשית-ימית'. האם כמיהה זו מושגת? ביצירות הקולנוע המוצגות במאמר, הנשים – כדי לממש את רצונן בזוגיות ובאחדות עם הגבר אהובן – נוטשות את המים ואת קולן גם יחד. ואכן ניתוחה של זנגר אינו שופך אור חדש על המשקעים הנשיים, אלא על המרחבים השונים המאפשרים להשמיע את הקול הנשי או מונעים אותו. על פי מיתוס בת הים הקטנה, מאחר שרק הוויתור על הקול הנשי מאפשר את הישרדותן של הנשים ביבשה, הנשים המוצגות מאבדות את קולן ונעשות אילמות.

ארבעה ניתוחים אלה – מתחומי הספרות, התאטרון והקולנוע – ממחישים כיצד משקעים גלותיים ופטריארכליים ממשיכים לעצב זהויות מגדריות. עם זאת המחברות מצביעות על סדקים המבקעים את הזהויות הללו ומערערים עליהן. נראה אפוא שגם זהויות מקובעות מתפוררות ומשתנות, ודבר זה ראוי להיחשב מאפיין של אופייה הדינמי של המציאות הישראלית.

השער השישי נקרא תקשורת והדרכה מבנות נשיות, והמאמרים בו עוסקים בהבניית הנשיות הישראלית 'הנורמטיבית' והדתית. סיגל ברקאי, במאמרה הנזכר למעלה, סבורה שמלחמת יום הכיפורים היא קו פרשת מים מבחינה תרבותית ובו חלו השינויים המהותיים בתפיסות המגדריות. לעומתה טוענת עינת לחובר, שמאמרה מופיע בחלק זה, כי שינוי כזה התחולל במלחמת ששת הימים. לחובר בוחנת את דמותה של האישה כמו שהשתקפה בעיתוני הנשים הפופולריים לאשה ואת בזמן מלחמת ששת הימים ומסיקה שהעיתונות היא אספקלריה לחברה הישראלית ההגמונית וכן אמצעי להבניה מגדרית. ואכן, 19 שנים לאחר הקמת המדינה הדמות הנשית 'המקובלת' והדומיננטית העולה מדפי העיתונות היא דמות האישה המסורתית, הביתית. אישה זו תומכת במערכה הצבאית המתלקחת ממקום שבתה בעורף, ובאמצעות שמירה על נשיותה מבקשת לסייע לגברים הניצבים בחזית. לצד האישה המשפחתית המשמרת את הנשיות המסורתית והלאומית, הוצג בעיתונים גם מודל נדיר ויוצא דופן של אישה – בעלת משפחה, אבל שעולמה אינו מוגבל אליה. עיקר כוחה של העיתונות, מסבירה לחובר במאמרה, מקורו בהאדרתה את דמותה של האישה המסורתית.

רבקה נריה-בן-שחר בוחנת במאמרה את העיתונות הנשית החרדית משנות השישים ועד שנות השמונים, ומדבריה אנו למדים עוד על העיתונות ככלי פופולרי המבקש לקבע את התפיסה הנשית המסורתית. בן-שחר מדגימה בהרחבה כיצד עסקה העיתונות הנשית החרדית בצניעותן של נשים, וכיצד חיזקה את תפיסת הגוף הנשי כאתר של מיניות פורצת. מהניתוח עולה כי העיסוק בצניעות לא נסב רק על ההבניה המגדרית הנשית, אלא אף שימש כדגל מפריד בין החברה החרדית לחברה 'אחרת'. אפנת הנשים הוצגה

כהליכה ב'דרכי הגויים', ותלבושתה של האישה לא נתפסה כעניינה הפרטי, אלא כעניינו של הציבור כולו. צניעותן של נשים נתפסה כמי שקובעת את גורלה של החברה לשבט או לחסד, ותפיסות אלה הביאו לידי השגחה מתמדת על האישה ולקיבועה כסובייקט. העובדה שאת אחדות מהכתבות העיתונאיות כתבו נשים מצביעה על כך שהן הפנימו מסרים אלה ואף אימצו את התפיסה הרואה בהן חפץ. בשנים הנחקרות היה העיסוק האינטנסיבי בגוף הנשים חלק מהשיח שקבע את יחסי הכוח בין נשים לגברים, ובן-שחר מצביעה על כך שההתעסקות היתרה בהופעתה של האישה גם עיצבה את דמותו של הגבר החרדי. הוא נתפס כאישיות רוחנית 'שהאבר הפיזי היחיד בגופו הוא העיניים'.

ניתוח אחר של הבנייתה המגדרית של החברה החרדית מצוי במאמרו של יצחק הרשקוביץ. הרשקוביץ בוחן את אחד הניצנים הראשונים של ספרות ההדרכה החרדית לבני זוג, פרקי הנהגת הבית פרי עטו של הרב האמריקני צבי דב טראוויש. הספר פורסם בעברית בשלהי שנות השבעים, ולאחר מכן תורגם לאנגלית ונספחה לו הסכמה של בית הדין החרדי בירושלים. באמצעות הספר ואופן התקבלותו בחברה הרשקוביץ מבקש לבחון את התפיסה המגדרית החרדית. אימוץ של שיטות טיפול המומלצות בספרי הדרכה לזוגות הוא תופעה מודרנית, ואולם בספר זה הועברו מסרים מסורתיים. הם מאדירים את מעמדו הנישא של הגבר ומקבעים את מעמדה הנחות של האישה. הגבר מוצג כתכלית הבריאה, ואילו תכליתה של האישה היא האיש. מחבר הספר אמנם ביקש לעדן את יחסו של הבעל אל אשתו, אבל העידון מקורו בתפיסתו את האישה כחסרת אישיות מוסרית וכתלויה לחלוטין בבעלה. את ספרו של טראוויש ביקר בחריפות אחד מעמיתיו, הרב משה קליין, בגנותו את המנהג החדש של ספרות הדרכה שאינה מעוגנת במקורות. בניגוד לטראוויש, קליין הכיר בכך שהאישה היא בעלת כוח אינטלקטואלי משל עצמה, אבל גם מדבריו עולה שהתפיסות הפטריארכליות המסורתיות של האישה מושרשות היטב בחברה החרדית. השימוש באמצעים מודרניים (עיתונות או ספרי הדרכה) אינו מעיד אפוא על חדירת רוחות חדשות המנשבות בחברה החרדית, שכן אמצעים אלו מנוכסים להעמקתם של המסרים המסורתיים.

בשני המאמרים הכלולים בשער השביעי, משפט מעצב מגדר, מודגמים הקשיים האורבים לפתחם של שינויים מגדריים באמצעות בית המחוקקים של מדינת ישראל. הלכי רוח המושפעים מנטיות שוויון חדשות, מדומיננטיות השיח הלאומי-גברי וממיעוט חברות הכנסת בכנסת – כל אלה הם מצע של ניגודים הבאים לידי ביטוי בחקיקה המשפטית בישראל. מאמרה של ענת הרבסט עוסק בשיח המשפטי ובהצדקות לחקיקת חוק המזונות משנת 1972. באמצעות חוק זה נגלית האחריות היתרה של המדינה להגן על הנשים והילדים שהאב ממאן למלא את חובתו כלפיהם; עם זאת עיון בחוק מלמדנו כי המדינה מקבעת את הנחיתות הנשית המסורתית. לדבריה של הרבסט, העובדה שחוק המזונות נועד להקל על נשים ושניסוחו המשפטי מעיד על כך, מאששת את תפיסת הנשים כקרבנות חסרות ישע. ואכן, בישראל ובחברות אחרות קיימת תופעת הפמיניזציה

מבוא : חברה כמעצבת מגדר ומגדר כמעצב חברה

של העוני. בשנות השבעים, בעת שהחוק נחקק, אישה החיה ללא גבר, ילדים החיים ללא אב, אם חד-הורית ומשפחתה – כל אלה נתפסו לא רק כבלתי מוגנים, אלא גם כשרויים במצוקה ובעוני. המזור למצוקתם אמור היה להגיע מן המדינה, ובלשונה של הרבסט 'המדינה בנעלי הגבר המפרנס'. החברה לקחה אפוא אחריות על המשפחה המפורקת, ביקשה להגן על האישה, ובכל זאת מצאה עצמה מערערת עוד יותר את מעמדן של הנשים. כמו שהמדיקליזציה של הרפואה העצימה את מעמד האם ובאותה העת גם ערערה עליו, כך הגנת המדינה על האישה המגורשת מסייעת לה, אך בה בעת גם מקבעת את מצוקתה.

גם מאמרו של מיכל פרנקל, דפנה הקר ויעל ברוידא עוסק בהיבטים המשפטיים של משפחות עובדות ומדגים כיצד חוקים שנועדו להקל על נשים עובדות בסופו של דבר פוגעים בהן. המאמר דן בשוק העבודה העכשווי של החברה הישראלית, ומסביר כיצד מדיניות 'הכפר הגלובלי', הכוללת נורמות של עבודה הרווחות ברחבי העולם, מתקשה לתפקד לצד נורמות המעודדות ילודה המקובלות במשפחות הישראליות. החוק הראשון הנידון במאמר נוגע לחופשת הלידה שהיולדת זכאית לה. המחברות מציגות אותו כחוק מפלס דרך שבזמנו הציב את מדינת ישראל בראש נותני ההטבות לילודות בעולם, ואולם כיום ישראל משתרכת בתחתיתו של סולם זה. חופשת לידה ממושכת, הטבה שהמדינה מבקשת להעניק לילודת, מתנגשת עם צורכי העבודה. עולה מכאן שהטבה זו היא מכשול בשילובן של נשים במשרות יוקרתיות ותובעניות. התנגשות מעין זו קיימת גם בכל הנוגע לחוק השולל את פטוריה של אישה בהיריון. מתברר כי מעסיקים מהססים להעסיק נשים צעירות נשואות העשויות ללדת במהלך עבודתן, וגם כאן החוק שנועד לשפר את מעמדן פוגע בהן.

מחברות המאמר בודקות את ההתנגשות בין נורמות העבודה בעידן הנאו-ליברלי ובין זכויות הנשים, ומוכיחות שכל הישג – שעת הנקה או שהות בבית עם ילד חולה – מקדם את הנשים ובו בזמן מסיג אותן לאחור. פגיעה חד-משמעית בזכותה של המשפחה לקבל תנאים נאותים לגידול ילדיה בולטת בכל הנוגע לאי-הכרתה של המדינה בהוצאות הטיפול בילדים קטנים כהוצאות מוכרות הפטורות ממס. למרות ההצהרות על חשיבות המשפחה, הכרתן של המדינה והחברה בישראל בתרומת ההורים לגידול ילדיהם אינה מספקת. השיח החדש של זכויות נשים אמנם נישא ברמה, אבל הוא נסוג מפני ערכים כלכליים נאו-ליברליים. גם במקרה זה השיח המודרני המבקש להיטיב את מצבן של הנשים מכביד עליהן בסופו של דבר.

האם יזמות המחוקק חסרות את נקודת המבט הנשית הפמיניסטית המבקשת לאזן בין צורכי הנשים לצורכי הגברים? האם זכויות הנשים שניסח המחוקק הישראלי מותאמות לדרישות שעיצב המגזר הגברי? בחלק הראשון העוסק בשנות המנדט כבר הבחנו שתהליך כניסתן של נשים לספרה הציבורית הוביל במידה רבה לאימוץ נורמות גבריות הקובעות את מהלכי החברה. בשער האחרון של החלק השני נתעמת עם אפשרות אחרת – עם תהליכי שינוי שנשים מחוללות.

השער השמיני, תהליכי שינוי מגדרי, עוסק בתהליכי השינוי המגדרי שנשים יוצרות, ואלה מגלים תמונה שונה במקצת – העצמה נשית הקושרת בין מסרים ישנים לחדשים. שניים מן המאמרים שלפנינו (של עינת רמון ואילן פוקס) מציגים הבנה חדשה של המסורת היהודית שבמסגרתה התפיסה הפטריארכלית הדכאנית מוחלפת בתפיסה שוויונית. מאמרה של רמון על תפיסתה המגדרית של עדה מימון, חברת הכנסת הראשונה והשנייה, חושף את השקפתה הדיאלקטית של נציגת מפא"י, פועלת ושומרת מצוות. תפיסתה המגדרית של מימון מצטיינת במורכבותה: פמיניסטית ונאמנה למורשת היהודית המפורשת מחדש. מימון, אחותו של חבר הכנסת הרב פישמן-מיימון, האמינה עמוקות בדרכה, ועל כן לא היססה להתעמת עם הנציגים הדתיים בכנסת ולהפריך את דבריהם.

בניגוד למקובל בחברה היהודית המסורתית, מימון תבעה שוויון זכויות וחובות לנשים ולגברים. את דבריה היא ביססה על הפסוק 'זָכָר וּנְקֵבָה בְּרָאם' (בראשית ה, ב) וגרסה כי פסוק זה הוא המייצג את הגישה היהודית הדתית האוטנטית. פישמן התנגדה לפמיניזם תרבותי המבחין בין תכונותיה של אישה לאלה של גבר, וקיוותה שחוקי הכנסת יוכרו כשולחן ערוך חדש המבוסס על תפיסה מגדרית שוויונית. בוועדת חוקה, חוק ומשפט היא אף הציעה למנות נשים לבתי דין רבניים אף שסברה שלתפקיד זה עדיין אין מועמדות ראויות. חתירתה לשוויון לא מנעה ממנה מלהאשים את הנשים במצבן, שכן לדבריה: 'האשה הייתה אדישה מדי ולא היה מי שיעורר אותה לתבוע את עלבונה. הפאסיביות של האשה היא שגרמה בדרך כלל למצב זה שאנו נמצאים בו עד היום'. בכל הנוגע למצבן של הנשים תלתה פישמן את הקולר באישה עצמה, והצביעה על התיקון המשתמע מכך. על האישה לשנות את גורלה כמו ידיה.

ניתוח הגותו הפמיניסטית של הרב שג"ר (שמעון גרשון רוזנברג) מציג שינוי מגדרי הנעשה בהקשר פילוסופי דתי. החברה האורתודוקסית הישראלית היא זירה מרתקת לבחינת ההפנמה של הלכי רוח פמיניסטיים ופרקטיקות חדשות. הרב שג"ר הקדיש שניים ממאמריו שהתפרסמו עד כה (רבים מהם עדיין לא ראו אור) לשאלה של תלמוד תורה לנשים. בחברה היהודית, כמו ברוב החברות המסורתיות, הפטריארכליות מושלת בכיפה וההיררכיה הגברית נתפסת כעובדה טבעית. בהתאם לכך, במשך כל הדורות אימצה החברה היהודית את דעתו של רבי אליעזר 'כל המלמד בתו תורה כאילו לימדה תפלות' (משנה סוטה ג, ד), ובדרך כלל התעלמה מעמדתו של בן עזאי שחובה ללמד נשים תורה. ברוב ה'חדרים' אפוא לא למדו ילדות, והנשים לא זכו ללימוד פורמלי. ואולם היו נשים מעטות ונבחרות שרכשו השכלה בחוג משפחותיהן. השינוי המובהק החל קמעא קמעא באמצע המאה התשע עשרה והגיע לשיאו (בינתיים?) בשלהי המאה העשרים, עם הקמתן של מדרשות שבהן נשים זוכות ללמוד את כל מכמני היהדות, לרבות תורה שבעל פה. אפשרותן ללמוד כגברים היא זו שבין היתר עימתה את המחשבה היהודית עם פוסט-מודרניזם ועם פמיניזם.

הרב שג"ר קיבל את החידוש בברכה וראה בו, כמו בתופעת הפוסט-מודרניזם

מבוא : חברה כמעצבת מגדר ומגדר כמעצב חברה

בכללותה, ערוץ חדש להתחדשות דתית אורתודוקסית. פוקס מסביר כי הרלטיביזם מאפשר 'בחירה תמידית של החוויה הדתית ולכן החדשנות מאפשרת צמיחה דתית'. בניגוד לרבנים אחרים, הרב שג"ר לא חשש שהמניע הדוחף נשים ללימוד תורה ברמה גבוהה מקורו בכמיהה פמיניסטית. הוא אימץ את תפיסת הפמיניזם התרבותי והכיר במציאותו של קול נשי בלימוד תורה, ועל פי הבנתו, דווקא העובדה שנשים אינן כפופות למסורת למדינת קיימת, היא שתאפשר להן 'פריצת-דרך תורנית'.

העצמה נשית מסוג אחר מוצגת במאמרו של ענבל סיקורל ורחל שרעבי, העוסקת בעבודתן של סומכות (מדריכות) במרכזי קליטה של עולים מאתיופיה. בחינת האסטרטגיות של קליטת העולים במדינת ישראל במשך השנים מצביעה על שינויים מרחיקי לכת, שכן מדיניות כור ההיתוך הוחלפה במידה רבה במדיניות קליטה הגורסת פלורליזם תרבותי. בחינת קליטתן של עולות מאתיופיה בעשור הראשון של המאה העשרים ואחת העלתה כי הפלורליזם התרבותי עודד גם תפיסות מסורתיות ובייחוד את העצמת הביתיות. העברת הטיפול בעולות מאתיופיה לידי סומכות שהן עצמן עולות ותיקות מאתיופיה הקנתה לנשות העדה דפוסים ביתיים הנהוגים בישראל, ובראשם שמירה על היגיינה, פנייה לשירותי הבריאות, סמכות הורית מכבדת ויחסים זוגיים שאינם מושתתים על כפיפותה הטוטלית של האישה לבעלה.

הדרכה זו תורמת להפנמתה של התרבות הישראלית בתודעתן של הנשים האתיופיות ומקשרת אותן עם ביתן, שעם עלייתן נתפס כזירה שבה מטופח הקשר החדש עם המדינה הקולטת. נמצא אפוא שהביתיות הישראלית היא הן מנוף להטמעת ערכים חדשים כהיגיינה ושוויון והן מקור להעצמת התפיסה בדבר מקומן המסורתי של הנשים. תהליך זה נצפה גם בקרב הסומכות האתיופיות, שכן בעבודתן הן מדגימות גם את תהליך ההפנמה של הערכים הישראליים שהן עברו בעצמן.

דוגמה לאפשרות השינוי ביחסי המגדר מוצעת בעזרת עיון מתחום אחר – בניתוח של לילי רתוק את יצירתה של עמליה כהנא-כרמון. בניגוד לעמדתה של עדה מימון שבחוויה הנשית אין כל ייחוד, כהנא-כרמון טענה כי לאישה חוויית קיום השונה מהותית מזו של הגבר. בסיפוריה מתוארת דרכה של אישה המשתחררת משעבודה לגבר אהובה ויוצאת בכך לעצמאות ולחירות נשית. את המערכה בין נשלטים לשולטים מתארת כהנא-כרמון כמערכת דינמית רבת תמורות, העומדת בניגוד לתפיסה המובעת נחרצות בחברה החרדית שנסקרה למעלה ובה ההיררכיה המגדרית אינה ניתנת לשינוי.

העצמת הנשים לפי כהנא-כרמון מתרחשת לנוכח שינוי פנימי שחל בהן, שינוי היוצר טרנספורמציה תודעתית. תפיסה זו גם הולמת את אבחנתה של פישמן כי הנשים אשמות במצבן. הערכה מעין זו ביטאו גם אישים שלא נידונו בקובץ זה, כדוגמת רחל ינאית בן-צבי באוטוביוגרפיה **אנו עולים**. בקטע המתאר את חייה בירושלים לפני מלחמת העולם הראשונה נגול ויכוח שהיה בינה ובין דוד בן-גוריון (אז גרין) בשאלת האישה. בן-גוריון טען כי הנשים אשמות בנחשלותן, ואילו ינאית גוללה את האשמה על כתפי הגברים. ואולם היא הוסיפה וסיפרה כי בוויכוח דומה עם בורוכוב היא עצמה הטילה על הנשים

את אשמת נחשלותן.<sup>19</sup> באופן פרדוקסלי האשמת הנשים בנחשלותן מאפשרת שינוי ותמורה, שהרי אם הן האשמות במעמדן, בכוחן להפוך את הקערה על פיה. בהתאם לפרשנותה של רתוק את הסיפורת של כהנא-כרמון, כל אישה יכולה לחולל תמורה כזאת בחייה הפרטיים.

ארבעת מאמרים אלה, העוסקים באפשרות של תפנית ושינוי, מצביעים על האישה כמי שבכוחה לחולל אותם. עדה פישמן ביקשה לחולל שינויים חוקתיים בכנסת ישראל; הרב שג"ר גרס כי לאישה פוטנציאל ליצור התחדשות דתית בלימוד תורה; במאמרו של סיקורל ושרעבי הנשים הסומכות הן המורות לעולות האתיופיות כיצד לחולל שינוי בבתיאן; ואילו הנשים בסיפורי כהנא-כרמון משחררות את עצמן מכפיפותן לגברים. התפיסה כי הנשים הן היוצרות את השינויים בחברה, בשדה החוק, בתלמוד תורה ובקליטת עלייה, היא שמאפשרת גם את הטרונספורמציה בתודעתה של האישה.



הסיפר המגדרי הישראלי והתובנות העולות ממנו מעידים כי המגדר מעצב הן את החברה והן את ההיסטוריוגרפיה ואת חקר החברה בימינו. עם זאת אנו מודעים לחלקיות התמונה ההיסטורית העולה מאסופה זו, ובייחוד להיעדר קולה של החברה הלא-יהודית החיה בישראל. חקר המגדר במגוון רבדיה של החברה הישראלית רחוק מלהגיע לידי מיצוי ולא עלינו המלאכה לגמור. עם זאת **מגדר בישראל** ממחיש את מידת חיוניותו של התחום, את העבודה המגוונת הנעשית ברחבי האוניברסיטאות והמכללות בארץ ואת חשיבותו של המבט המגדרי כאמצעי מאתגר להכרת החברה והבנתה ולעיצובו של הסיפור ההיסטורי.

אכן, האמירה המסתמנת ממחקרים אלה בדבר חשיבותו של המחקר המגדרי להבנה מחודשת של החברה כבר קיבלה הסכמה נרחבת,<sup>20</sup> והמאמרים המכונסים כאן הם בבחינת ביטוי לרוחות המגוונות המנשבות כיום בחברה הישראלית. ואולם התובנה המצטיירת, בייחוד בשער האחרון של החלק השני של האסופה, בדבר חשיבותה של תמורה נשית בהבאת המהפך המגדרי לידי גמר, עדיין זקוקה למחקר מעמיק. אף שמדובר רק בעוד פיסה של ידע, חשיפתו בקובץ זה מאפשרת נקודות מוצא ביקורתיות חדשות על הידע הקיים, וידע זה עשוי לשמש בסיס לבניית סדר יום חברתי-פוליטי חלופי.<sup>21</sup> תובנה זו שבה ועולה לא אחת ממחקרים פמיניסטיים מגוונים. כך למשל בספרה של אורית קמיר **פמיניזם, זכויות ומשפט** היא מציגה את הקשר בין מחקר אקדמי מגדרי ובין פעילות פמיניסטית כקשר בל יינתק: 'שני הפנים של הפמיניזם – מצד אחד זה האקדמי,

19 רחל ינאית בן-צבי, **אנו עולים: פרקי חיים**, תל אביב תשי"ט, עמ' 208.

20 ראו הערה 1.

21 חנה הרצוג, 'בין כיכר הדשא ושביל החצץ: נשים, פוליטיקה והחברה האזרחית', **תרבות דמוקרטית**,

10 (2006), עמ' 191-214. בייחוד עמ' 199.



מבוא : חברה כמעצבת מגדר ומגדר כמעצב חברה

התיאורטי, הפילוסופי, העיוני, ההגותי, המחקרי; ומצד שני זה המעשי, האקטיביסטי, החברתי – אינם ניתנים להפרדה או להתרה'.<sup>22</sup> האמירה האקטיביסטית המסיימת קובץ זה מגלמת תובנה זו.

מרגלית שילה, גדעון כ"ץ

22 אורית קמיר, פמיניזם, זכויות ומשפט, [תל אביב] 2002, עמ' 26.